

НАЗВА РІЧКИ ІНГУЛ ЯК ПАМ'ЯТКА МОВИ ТА ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ

Юрій Бідношия

УДК 81'373.21(477.65)

У процесі нещодавніх перейменувань, пов'язаних із декомунізацією, одним з основних варіантів для Кіровограда був Інгульськ — і небезпідставно. Назва річки Інгул, на якій стоїть це місто, дуже цікава з етимологічного, а отже, й етногенетичного та історичного поглядів. Ономасти-етимологи стверджують, що в її основі — праслов'янське слово **ogъlъ*, а слов'янська назва річки була запозичена тюркомовною людністю ще в період до занепаду носових голосних (на східнослов'янських теренах це відбулося в дописемний період). Пізніше українці перейняли свій давній гідронім уже в тюркській фонетичній адаптації.

М. Фасмер пов'язував гідронім Інгул із турецьким *āngül* — «тихий, лінивий» [11, т. 2, с. 131]. Натомість О. Трубачов, О. Карпенко та В. Лучик убачають у цій назві слов'янську основу [10, с. 206; 1, с. 43–53; 3, с. 234–235]. На їхню думку, сучасна форма гідроніма Інгул є тюркською фонетичною адаптацією праслов'янської або східнослов'янської назви **ogъlъ*, утвореної семантичним способом від географічного терміна **ogъlъ* (давньоруське *уголъ*) — «місцевість між річками, що сходяться». Носова вимова етимологічного *o-* в тюркському мовленні передалася як *ln-* або *an-* (у пам'ятках зафіксовано й варіант *Angul*), а лабіалізований *-o-* в основі розвинувся в *-y-* внаслідок аналогії до тюркського *göl, çul* «озеро».

Обґрунтовуючи типологію та семантику цієї назви, В. Лучик наводить для порівняння похідний від **ogъlъ* давньоруський етнонім IX ст. *угличи*, а також тюркську (половецьку) кальку давньоруської назви річки *Уголъ* — *Оріль* / *Орель* (від *airilī* / *airылы* «розділений»), турецьке *Буджак* (*budžak* — тюркський географічний термін, дослівно

«вугол, кут»), українські назви *Кути*, *Покуття* в Прикарпатті, куди відбувалася міграція *у(г)личів* та їхніх нащадків з басейну Інгулу та Інгульця [2, с. 132–135]. Дослідник спирається на думку Ю. Карпенка про те, що образ території, яка мала власну назву **ogъlъ* (давньоруське *Уголъ*), поширювався в процесі історичних міграцій від середньої Наддніпряни (річки *Оріль*, *Ингул*) до межиріччя Нижнього Дунаю і Дністра (*Буджак*), а далі в Прикарпаття до селища *Кути* й прилеглої території, «залишаючи слід від зародження до зникнення з історичної арени *угличів* (**ogъlitje* < **ogъlъ*)» [3, с. 78].

Давні літописи розповідають про боротьбу київського воєводи Свенельда з у(г)личами та про їхнє переселення з Нижнього Дніпра на землі між Бугом і Дністром [7; 8]. Найповніше цей сюжет збережений у Комісійному списку Новгородського першого літопису [6, с. 10–11]; під 922 роком читаємо: «Игорь же сядяше в Киевѣ княжа, и воюя на Древяны и на Угличи. И бе у него воевода, именемъ Свенделдъ; и примучи Угличе, възложи на ня дань, и вдасть Свенделду. И не вдадешется единъ град, именемъ Пересеченъ; и седе около его три лѣта, и едва взя. И беша сядяще Углице по Днепру вънизъ, и посемъ приидоша межи Бъгъ и Днестръ, и седоша тамо» [5, с. 109]. Під 940 роком літопис сповіщає: «В се лѣто яшася Уличи по дань Игорю, и Пересеченъ взят бысть. В се ж лѣто дасть дань на них Свенделду» [5, с. 10].

Варто зазначити, що приблизно в той самий час візантійський імператор Костянтин VII Порфирогенет (Багрянородний) у відомому творі «Про управління імперією» (948–952) навів у грецькій транскрипції низку слів, які становлять інтерес для історії української

мови: назви дніпровських порогів, імена князів, назви міст, племен тощо. Серед інших «підплатіжних» Русі східнослов'янських племен Костянтин згадує й уличів (Ούλίνοις) [4, с. 24]. Ім'я князя Святослава він передає як Σφενδοσθλάβος, ὁ υἱος Ιγγωρ, τοῦ ἀρχοντος Ρωσίας «Сфендостлав, син Інгоря, князя Руси» (у перекладі А. Кримського) [4, с. 17] — це свідчить про те, що в мовленні людини, яка дала імператорові відомості про Східну Славю, носові голосні ще існували.

О. Ткаченко зазначає, що носові голосні були властиві протоукраїнським говіркам кінця IX — початку X ст. і можуть встановлюватися на підставі запозичень із цих говірок у неслов'янські мови. Як свідчать такі запозичення, говірки-предки української мови мали

в цей час два носові голосні — **у* (у носове з праслов'янського *о* носового) і **'а* (а носове з пом'якшенням попереднього приголосного або після *ј* — з праслов'янського *е* носового). Дослідник наводить такі приклади запозичень із носовими голосними в неслов'янські мови: угорське *Munkács* (< *Мукачево) «Мукачеве»; угорське *Dumbrava*, румунське *Dumbravă* (< *Дубрава) «букв. Діброва (< Дубрава, місцевість у Закарпатті)» [9, с. 389]. На наш погляд, серед таких рідкісних давніх ономастичних запозичень логічно розглядати й назву річки Інгул.

Наведені факти з різних галузей гуманітарної науки підтверджують важливість цього гідроніма для історії української мови та етногенетичних досліджень.

1. Карпенко О. П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпряни / О. П. Карпенко. — Київ : Наукова думка, 1989. — 190 с.

2. Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя / В. В. Лучик. — Кіровоград : Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. К. Винниченка, 1996. — 235 с.

3. Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / В. В. Лучик ; відп. ред. В. Г. Склярєнко. — Київ : Академія, 2014. — 544 с.

4. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. — Київ ; Житомир : Полісся, 2015. — 352 с.

5. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. — Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950. — 642 с.

6. Сапельняк Т. І. Писемні відомості про уличів та тиверців (огляд джерел) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2004. — Вип. 18. — С. 9–16.

7. Синиця Є. В. Уличі / Є. В. Сينيця // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. — Київ : Наукова думка, 2013. — Т. 10. Т–Я. — С. 223–224.

8. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.) / А. Т. Сміленко. — Київ : Наукова думка, 1975. — 211 с.

9. Ткаченко О. Б. Носові голосні // Українська мова. Енциклопедія / О. Б. Ткаченко. — Київ : Укр. енциклопедія, 2000. — С. 388–389.

10. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация / О. Н. Трубачев. — Москва : Наука, 1968. — 289 с.

11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — 2-е изд., стереотип. — Москва : Прогресс, 1986–1987. — Т. 1–4.